

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.512.19:165.642

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-4/13>**Арнаутова А. Р.**

Тарас Шевченко адына Киев миллий университети

Арнаутов А. Ш.

В. И. Вернадский адына Таврия миллий университети

РУСТЕМ МУЕДИН ВЕ АЙДЕР ОСМАННЫНЪ ЭСЕРЛЕРИНДЕ ПСИХОЛОГИЗМЛЕРНИНЪ ИШЛЕТЮВ УСУЛЛАРЫ

Психологізм, а особливо його форми, у творах Рустема Муедіна та Айдера Османа ґрунтовно не досліджувався. Загалом кримськотатарський літературний процес вивчений не досить. Як відомо, причиною недостатнього розвитку критики є невелика кількість учених, які досліджують художні твори. Крім того, унаслідок впливу радянського режиму зміст написаних творів є близьким. Сучасні дослідники та фахівці-літературознавці зробили вагомий внесок у розвиток кримськотатарського літературознавства та критики кримськотатарської літератури. Видаються методичні матеріали, підручники й посібники як для середньої школи, так і для закладів вищої освіти. Завдяки цьому важливим для кримськотатарської літератури досягненням є можливість ознайомитися не лише з творами відомих авторів, а й з історією та метою їх написання. Для нашої роботи ми вибрали й дослідили такі твори: «Останній шлях», «Дві матері», «Телефон» Рустема Муедіна та «Ми живемо на одній планеті», «Ті, хто спустилися з гори» Айдера Османа. Проаналізувавши ці тексти, ми виявили використання деяких форм психологізму. У кожному творі психологізм простежується у властивих йому формах. До того ж на прикладах із творів ми показали, у яких формах він проявляється найчастіше. Уважно дослідивши згадані вище твори та проаналізувавши приклади психологізму, ми визначили, що автори використовували такий психологічний метод, як розповідь від третьої особи. Безумовно, робота потребує більш детального вивчення запропонованої теми. Однак результати нашого дослідження можна вже використовувати на заняттях із кримськотатарської літератури в середній школі та в закладах вищої освіти.

Ключові слова: художня література, психологізм, різновид психологізму, психологічні методи, психологічні прийоми, форми психологізму, аналіз психологізму, приклади психологізму.

Рустем Муедин ве Айдер Османнынъ икяелеринде психологизмнинъ шекиллери терен огренильмегени себебинден араштырмамызнынъ мевзусыны **актуаль** коремиз. Мерагъымызны джелъп эткен шу девирнинъ эдебиятында икяе жанрынынъ ёнелиши тек кырымтатар эдебиятында дегиль де, умумен эдебиятшынаслыкъта гъаёт муим роль ойнай. Лякин кырымтатар икяелеринде психологизмнинъ хусусиетлери акъкъында малюматлар аз олгъанына бакъмадан, эдебиятымызда бу усулда яратылгъан эсерлер чокътыр. Бойлеликнен, ишимизнинъ актуаллиги шубесиздир.

Кырымтатар эдебиятында ильмий тенкъыт инкишафы заифтир. Бу меселенинъ себеби, белли олгъаны киби, бедий араштырмаларны беджерген алимлернинъ сайысы аз олгъанындандыр. Бундан

да гъайры, язылгъан эсерлернинъ мундериджеси, белли бир девлет баскъынлыгъы тесириден, бири бирине якъын олгъанындандыр.

Шимдики заманда, эльбет, земанвий алимлеримиз баягъы ишлер беджердилер ве кырымтатар эдебиятшынаслыгъына кьошкъан исселери гъаёт муимдир.

Теткъыкыатымызнынъ **мевзусы** Рустем Муедин ве Айдер Османнынъ икяелеринде психологизм меселесининъ акс этилювининъ шекиллери.

Ишимизнинъ **малземеси** оларакъ эдебиятшынаслыкъта психологизмнинъ къулланылувы акъкъында топланылгъан назарий малюмат, Рустем Муедин ве Айдер Османнынъ икяелери алынды. Араштырмамызнынъ **объекти** оларакъ, Рустем Муединнинъ «Ахрет ёлу», «Эки ана», «Телефон»

ве Айдер Османнның «Биз бир дюнъяда яшаймыз», «Дагъдан энгенлер» эсерлери сечильди.

Эдебиятшынаслыкъта психологизмнинъ къулланылувы акъкъында назарий малюматларны огренип, Рустем Муедин «Ахрет ёлу», «Эки ана», «Телефон» ве Айдер Османнның «Биз бир дюнъяда яшаймыз», «Дагъдан энгенлер» эсерлерини талиль этип, психологизм усулынынъ къулланылмасыны тасдикъламакътыр. Бундан да гъайры психологизмнинъ къайсы бир чешити чокъча къулланылмасыны корьсетмектир.

Ишимизнинъ вазифеси – эдебиятшынаслыкъта психологизм терминини айдынлатмакъ; психологизмнинъ чешитлерини огренип, къырымтатар эдебиятында 70–80 сенелерде яратылгъан эсерлерде (икяелерде) расткельген психологизм шекиллери, къайсы бири тюрюне аит олгъаныны корьсетмек; Рустем Муедин «Ахрет ёлу», «Эки ана», «Телефон» ве Айдер Османнның «Дагъдан энгенлер», «Биз бир дюнъяда яшаймыз» икяелерини дикъкъатнен окъуп, шу метинлерден психологизм мисаллерини тапып, талиль этмектир.

Ишмизнинъ нетиджелернинъ амелий къулланылмасы акъкъында сёз юрьсетерек мевзумызны даа кениш ве даа тафсилатлы огренмек, ве нетиджеде, бельки, къырымтатар эдебиятшынаслыгъында психологизм меселесини котерип, терен талиль кечирмекни козьде тутамыз.

Шубесиздир ки, мевзумызнынъ этрафында фикир юрсетмек ичюн биз базы назарий менбаларыны козьден кечирдик [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Къырымтатар эдебиятында психологизм меселесини огренмек ичюн, биринджиден психологизм уммен эдебиятшынаслыкъта анълам оларакъ къулланылувыны бильмек керектир.

Белли олгъаны киби, эдебиятта психологизм – инсаннынъ ички дюнъясынынъ махсус бедий васталарыны къулланып, муэллиф тарафындан къараманнынъ дуйгъуларынынъ теренлигине даларакъ чешит психологик алларыны (дуйгъу, тюшондже, арзу-истеклер ве ил.), уфакъ инджеликлерге махсус эмиет берювлернен акс этильмесидир.

Къайсы бир санат чешитини алсакъ алайыкъ, эр бири, инсаннынъ ички дюнъясына даларакъ, бир де бир усулларнен дуйгъуларыны, я да фикирлерини акс эте биле. Лякин белли олгъаны киби, тек эдебият **образлылыкъ** хусусиетининъ ташыйджысы оларакъ, инсан дуйгъуларыны ве алыны **там оларакъ** тасвирлей.

Эдебий образлылыкъ эсасы – бу сёздир. Инсаннынъ ички дуйгъуларнынъ шекилленюв процеслери (тюшонджелер, эеджанлар, эмоция-

лар ве ил.) вербаль шекильде акъып кече. Эдебият исе бу процесслерини къайд эте. Ниает, эдебиятта вакъыткъа уйгъунлыкъ принциплерге аит метин композициясы да адекват шекильде психологик тасвирленюв кечире биле.

Психологик тасвирленювининъ учь эсас шекили бар. Бу шекиллерни бутюн ички дюнъянынъ акс этиджи усуллар тешкиль эте. Шулардан экиси назарий джеэттен И.В. Страхов (психология ве эдебиятшынаслыкъ узеринде илимлерини бирликте ильмий араштырмалар беджерген) тарафындан бельгилене. Психологик тенкъит шекиллери эки чешитке айырыла:

1) бедий усуллар къулланып, персонажларнынъ табиятыны ички дюнъясыны, ички нутукъ, образлар анъы ве ил., **«ичинден» тасвир** этюв;

2) психологик тенкъит **«тыштан»** – муэллиф тарафтан персонажларнынъ нутукъ хусусиетлери, нутукнынъ кетишаты, мимика ве ил.

Лякин бундан да гъайры, яызджылар къуллангъан психологик тенкъит шекиллернинъ даа бир чешити бар:

3) ички дюнъянынъ алыны ве ичиндеки процесслерни **къыскадан бельгиленювидир**. Бойле бельгиленювни, башкъаджа, **умумийлештирип-бельгиленген** (суммарно-обозначающий) усул деп адландыралар.

Къайд этмелимиз ки, инсаннынъ (персонажнынъ) эр бир алыны ве дуйгъуларыны, юкъарыда кетирилген психологик тенкъит шекиллерининъ эр бир чешити де акс эте биле.

Инсаннынъ ички дюнъясынынъ аяты акъкъында икяе этюв биринджи шахыс тарафындан олгъаны киби, учюнджи шахыс тарафындан да ола биле. Биринджи шахыс тарафтан икяе этюв эвельдже шекилленип мейдангъа кельди. Бу чешитте икяе этюв, окъуйдыжыгъа даа якъын ве анълайышлы ола, чюнки инсан кендиси акъкъында озю икяе эте ве бойлеликнен ички дюнъясынынъ тасвирленюви акъыкъаткъа якъынлаша.

Учюнджи шахыс тарафтан икяе этип, ички дюнъясыны акс этювнинъ озь хусусиетлери бардыр. Бойле икяе этюв усулынъ имкянлары сынырсыздыр. Муэллиф персонажнынъ ички дюнъясынынъ теренликлерине даларакъ, инсаннынъ табиятыны ачыкъ айдын акс эте биле. Бундан да гъайры персонажнынъ озюнини алып баргъаны ве бу алып барышынынъ себеплери (бир де бир адисе-вакъиалар), онынъ дуйгъулары ве бу дуйгъулар насыл себеплер тесиринден шекилленгенини икяе этмек имкяны ола [1].

Меселя: *Джеппарчыкъ бабасынынъ вазьетини корип, арабадан секирип тюшти де къазакънынъ*

кьолуны тишлейджек олды. Лякин умютсизден урулган тепме, оны кенаргъа аттырып йиберди. Мамбет зиядесинен ачувланып, козюне ярыкъ киргенинен, къазакънынъ бетине бир шамар тюшюрди. Шу ан бир-къач къазакъ атларындан тюшип, оны котеклемеге башладылар. Арадан чокъ кечмеден Мамбет эсини джойып серильди. Не къадар вакъыт кечти, бельгисиз. О, козьлерини ачаракъ не олып кечкени акъта тюшонмеге ынтылганда, теренден Кешифенинъ ферьяды эшитильди. Мамбет тураджакъ ола, лякин вуджудынынъ ич бир азасы онынъ истегине таби олмай. Бираз вакъыттан сонъ, сачлары чыбалыкъ башыны котерип, къанлы юзюни сес чыкъкъан тарафкъа бурып ола. Ачыкъ-айдын олмаса да, араба устюнде яткъан къарысынынъ: «Ярды... ым!» – деп багъыргъаныны эшите. Джеппарчыкъ да араба янында: «Ана-ам... Аначыгъытым...» – деп агълагъаныны эм эшите, эм коре ама, аякъ устюнде турамай, ич бир шей де айтып оламай. Башына бираз эси кельген сонъ: – Кель... Бу якъкъа кель, огълум, – деди ниает къалтыравукъ сесинен ве бир элини огълу тарафкъа узатты. Джеппарчыкъ агълай-агълай келип оны турсатаджакъ олды ве: – Анамнынъ бир ери нек агъыра, – деди бабасына» [13, с. 23, 29].

70–80 сенелери къырымтатар эдебиятынынъ несирнинъ икяе жаныры акъкъында сёзь юрсе-терек, биринджиден 60-ынджы сенелердеки эдебият инкишафына дикъкъатымызны джелъп этмелимиз. Меселе шунда ки, 60-ынджы сенелерде несирнинъ бутюн жанрлары кениш инкишаф этмеге башлай. Мисаль оларакъ, очерк жанрында яратылган эсерлерининъ хусусиетлери шунда ки, илери адамларнынъ аяты ве эмегине догърултылды. Чокъусы муэллифлер, яратылган эсерлердеки къараманларынынъ ички дюнъясына зияде дикъкъат этелер. Р. Фазыл ве С. Нагаев къайд эткенлери киби, «Языджынынъ фактны талиль этювге тенкъидий янашувы, проблемаларны ачувгъа ынтылувы къырымтатар очерклеринде янъылыкъ олды. Бойле башлангыч сонъундан эдебияткъа кельген яшлар тарафындан ойле бир къуветлендирильди ки, янъы адлар оны даа янъы фикирлернен зенгинлештирдилер. Бу ал яш эдиллер Айдер Осман, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Риза Фазыл, Эмиль Амит, Сафтер Нагаев, Аблязиз Велиев, Рустем Алиев ве дигерлернинъ эсерлери ичюн хастыр. Олар икяе ве очерк жанрларыны баягъы джанладырдылар. Мевзу черчивелери баягъы кенишледи. Оларнынъ очерклери ве икяелеринде илери эмекчилернинъ психологик портретлери яратылды» [2, с. 411].

60-ынджы сенелернинъ сонъунда аджыныкълы вазиет асыл эткен тургъунлыкъ девири башланган эди. Эп инкишаф этмекте олган акъикый аят кереги киби фикир чельтегинден кечирильмеди, джиддий реализм романтик эеджангъа денъишти [2, с. 449].

Сонъки йылларда совет эдебиятында языджылар пекинген лирик-драматик услубни менимсеп башладылар. Эм икяе, эм повесть жанрларында озьлерини истидатлы иджаткярлар оларакъ косьтерген Эрвин Умеров «Янъгызлыкъ», «Къара поездлар», «Рухсет» (1961), Рустем Муедин «Эки ана», «Телефон», «Ахрет ёлу», Айдер Осман «Таныш козьлер» (1975), «Йыллар ве достлар» (1981), «Осюв басамакълары» (1984), Урие Эдемова «Омюрлик анымдасынъ» (1977), «Баш язысы» (1981), «Юрек атеши» (1985) ве дигерлери озь бедий анъларыны, куннинъ актуаль ичтимаий тарафларыны огренип, девирнен берабер адымламагъа чалыштылар. Олар къырымтатар миллий характеринде энди шекиллемекте олган янъы тенденцияларны эп ачыкъ-айдын сезелер. Эм икяе жанрда земане мевзусы да, дурюст ве фааль шекильде айдынлатылды [2, с. 450].

60-ынджы сенелернинъ сонъунда языджыларнынъ икяелеринде психологик портретлери яратылувы актуаль ве прогрессив эди, джиддий реализм романтик эеджаннен денъиштирильди. Ве 70–80-инджы сенелерде эдебиятымызнынъ бу ёнелиште, гуръ ве семерели инкишафыны, шу девирде яратылган эсерлер тасдикълай.

Айдер Османнынъ «Биз бир дюнъяда яшаймыз» икяесинден мисаль: «Анасы ольгенде Сулейман еди яшында эди. Адамлар оны анасынынъ *тёшеги янына алып кельдилер. О Сулейманы къучакълап агълады: «Балам, энди кимнен къалырсынъ, бир озьчюгин насыл этип яшарсын? – деди. Сонъ эв ичиндекилерге мураджаат этти: Адамлар, баламны янъгъыз къалдырмангъыз. Бабасы къайтып келир, мытлакъа къайтып келир. Алла о къадар мераметсиз дегиль». Сулейман анасыны къучакълады, сонъ ёргъан астына кирип онынъ янына ятты. О даима анасынен ята, ондан хош бир къокъу келе эди» [13, с. 26, 72].*

Рустем Муединнинъ омюри ве фаалиети акъкъында Риза Фазыл ве Сафтер Нагаев тарафындан берильген малюматларгъа эасланамыз. О 1919 сенеси июль 6-да Акъмесджите догъды. Языджы 1921 сенеси ачлыгыны коръди, 30-ынджы сенелернинъ къыйынлыкъларыны башындан кечирди. Ве бу агъыр вакъытларда тамам 30-ынджы сенелернинъ орталарында, Рустем Муединде эдебияткъа севги догъмагъа

башлады. Онынъ оджасы, Умер Дерменджи бу саада адымламагъа ярдым этти. Бундан да гъайры Эдебият авескярлары тегерегининъ алып барыджысы, шаир Ибраим Бахшышнынъ ярдымынен бильгилери къавийлеше эди.

1937 сенеси «Яш ленинджилер» меджмуасында «Рустемнинъ джинаетлиги» адлы икяеси басылган. Сонъ шиирлери дюньягъа келе ве радиомонтажлар яйынланмагъа башлай. Эдип эдебиятнен бир сырада драмтегерекке къатнап, пьесаларда иштирак эте эди.

1939 сенеси ордуга чагъырыла ве 1944 сенеси оны аскерликтен Озбекистангъа ёллайлар. 1957 сенесинде «Ленин байрагъы» чыкъмагъа башлагъанынен Рустем Муедин эсерлери онынъ саифелеринде басылмагъа башлады. Сонъра даа бир сыра эсерлери «Йылдыз» меджмуасынынъ саифелеринде чыкъган эдилер. 1972 сенеси айры китап оларакъ, онынъ «Такъдир» повести дюнья юзюни коръди. Экинджи китабы, 1992–1994 сенелери Нью-Йорк шеэриндеки «Къырым» фонды тарафындан, «Сенген йылдызлар» адынен пьесалар джыйынтыгъы нешир этильди. 1995 сенеси исе Акъмесджитте онынъ «Ана къайгысы» адлы китабы чыкъты.

Къырымгъа къайткъан сонъ Рустем Муедин «Къырым» газетасында чалышты. 1993 сенеси Украина языджылары бирлигине къабул олунды. 1999 сенеси 80 йыллыгъы къайд олунды ве бу мунасебетнен онынъ «Къатмер къадерлер» адлы китабы нешир этильди. Бу китапкъа онынъ икяелери, пьесалары ве шиирлери кирсетильгенлер [2, с. 459–460].

Рустем Муединнинъ «Ахрет ёлу» икяесини окъугъанда, биринджи джумлесинден козь огюнде юреги кедер толган, мушкюль бир алда олган инсан образы джанлана. Ве бу образны яратмакъ ичюн языджи муреккеп бир композиция тизе, шу композицияда эр бир сёз, эр бир вергуль мукеммель шекильде келиштирилип, окъуйыджыгъа баш персонажнынъ алыны ве онынъ дуйгъуларыны айдынлата: «Мамбет атларынынъ тельбевини бош быракъып, баягъы вакъыт терен тюшонджелерге даларакъ кеткен сонъ, арабаларнынъ копчеклери гъыйкъылдамагъа башлагъанларынен элесленди де, элинен этрафыны къармалап камчесини къыдырды» [13, с. 29]. Мамбетнинъ атларынынъ тельбевини бош быракъып, баягъы вакъыт терен тюшонджелерге даларакъ кеткенини онынъ артыкъ не япаджагъын бильмейип шашмалап къалган алыны косътере. Амма арабаларнынъ копчеклери гъыйкъылдамагъа башлагъанларынен элесленип, элинен этрафыны

къармалап камчесини къыдыргъаны – бизге муэлиф онынъ яшамакъ ичюн тырышмакъ кереклигини, себеплерининъ олгъаныны бильдире.

Баш къараманнынъ яшамагъа тырышмакъ ичюн себеплери небеттеки джумлелерде ачыла: «Къамчысыны котерип атларыны адаштыргъанынен, артына чевирилип бакъты. Араба устюнде ясланып отурган агъыраякълы къарысы Кешифе даа деми ынъырданып алган олса да, энди тынчланган. Он дёрт яшындаки огълу Джеппарчыкъ исе, арабанынъ къолтугъына таянып, юкъусырамакъта эди» [13, с. 29]. Бундан сонъ, Мамбетнинъ бойле озьгюн ве кергин алгъа кетирген себеплер тасвирлене – «Мамбет, тюсюз ве сонъсуз мавы кокке козьлерини тикип, яваштан: «Ярабби...» – деди де коюс кечирди. Чюнки къазакълар онынъ эвини якъып, джанына да суикъаст этмеге ынтылып, шахситини таптап, бир-чокъ койдешлери киби, оны да ватандан къачмагъа меджбур этювлери, пек ындыжыта эди» [13, с. 29]. Бойлеликнен языджи икяенинъ биринджи къысымында эсасен къараманнынъ алыны ве бу алгъа кетирген себеплерини тафсиллятлы косътере, ве окъуйыджынынъ къальбинде насылдыр анълашылмагъан теляш догъура.

Мамбет ёл девамында озь яшагъан, ве догъмушларнынъ башына тюшкен адиселерини хатырлап кете. Онынъ хатырлавлары халкъымызнынъ ве ветанымызнынъ перишан ве чаресиз алда булунгъаныны акс этелер. Бу тюшонджелерини тосат-тосат токътатып, ёлдан ёрулган аилесининъ алынен меракълангъанындан токътата, сонъра кене де девам эте эди.

Мамбет, бабасынен агъасы огърагъан къазаны хатырлагъан сонъ, муэлиф онынъ дуйгъуларыны ве о дуйгъуларыны аилесине бильдирмемекни насыл этип тырышканыны, персонажнынъ эр бир арекети вастасынен ачыкъ-айдын тасвирлеп, окъуйыджынынъ юрегинде эеджан догъура. «Мамбет бу адиселерни козь огюне кетиргенде, козьлери яшландылар. Бунарланган козьлеринен атларнынъ къуйрукъларыны биле корамай эди. О, козьяшларыны енъинен силип, гъает эзгин вазитте олгъаныны дуйдурмамакъ ичюн, къамчысыны авада ойнатты да: «Айды, къашкъабашлар!» – деп алды» [13, с. 29].

Языджи Мамбетнинъ образыны ачмакъ ичюн, оны озь такъдир левхаларына мунасебетини акс эте, ве там оларакъ белли бир сыма мейдангъа кетириле. Бойлеликнен, эсерде тасвирленген персонажнынъ арекетлерининъ себеби ве онынъ дуйгъулары окъуйыджы ичюн анълайышлы ола.

Эбет, муэллиф Мамбетнинь такъдирини кыбырымтатар халкынынъ такъдиринен кыбырлагъаны шубесиздир. Мамбет озь ветанында зорлукълар чекип чекишкенине бакъмадан иджрет ёлуны окъадар агъыр яшады ки, атта Оркъапыдан кечкен сонъ токътап геджелемеге къарар бере. «Къырымымыз битеята, ич олмагъанда онынъ къучагъында бир геджечик даа юкляйыкъ. Бир даа, белъки мында къайтып оламамыз, – деди» [13, с. 29]. Эм де бу гедже Мамбетнинъ аилеси ичюн, сонъки раат ве бирликте кечирельген геджедир. Рустем Муедин, персонажнынь бу аркетлер вастасынен, асретлик дуйгъуларыны тасвирлемеге тырышты.

Янъы кунь насыл башлагъаны, онынъ омюр аркъадашынынъ булунгъан алы, ве бу алда не япаджагъыны бильмейип, чаресизликтен сакъланып агълагъаны – булар эписи муреккеп ве тесирли психологизм оларакъ окъуйыджынынъ огюне сюрюле. Белли ки, эмоциональ джеэттен агъырдан-агъыр олгъан тесирде булунгъан инсан озюни бираз топламакъ ичюн башкъа бир шейлерни тюшюнмеге тырыша ве бойлеликнен агъыраякълы апайына, ве он дёрт яшында олгъан огълуна озь алыны дуйдурмамагъа тырыша. Амма онынъ тюшюнджелери – агъыр хатыралардыр. Муэллиф баш къараманнынь хатыраларыны келеджек адиселерге багълап ерлештирди. Эр бир хатырадан сонъ, шу хатырагъа ошагъан адиселер тасвирлене. Меселя, сонъки хатырасында о, Акъяр дженки башлагъан сонъ, Бахчасарай базарындан къайткъанда, арбий адамларгъа расткеле ве лячаре, оларгъа ярдымда булунгъандан сонъра, **къабаатсыз котекленгенини** козь огюне кетире. Мамбетнинъ тюшюнджелери биткенинен арадан вакъыт чокъ кечмеден оларнынъ къаршысынъа къазакълар келелер, арабаларын сарып алалар ве бир атта эки киши отургъанлардан бириси яхшыджа атыны тувармагъа башлай. «Мамбет: Эй, эй! Сен не япасынъ? – деп онынъ янына баргъанынен, къазакъ онынъ къурсагъана ойле тепти ки, Мамбетнинъ козьлерине къаранлыкъ чёккен киби олып, букюлип къалды. Джеппарчыкъ бабасынынъ вазитини корип, арабадан секирип тюшти де къазакънынъ къолуны тишлейджек олды. Лякин умютсизден урулгъан тепме, оны кенаргъа аттырып йиберди. Мамбет зиядесинен ачувланып, козюне ярыкъ киргенинен, къазакънынъ бетине бир шамар тюшюрди. Шу ан бир-къач къазакъ атларындан тюшип, оны котеклемеге башладылар. Арадан чокъ кечмеден Мамбет эсини джойып серильди. Не къадар вакъыт кечти, белъгисиз. О, козьлерини ачаракъ не олып

кечкени акъта тюшюнмеге ынтылгъанда, теренден Кешифенинь ферьяды эшитильди. Мамбет тураджакъ ола, лякин вуджудынынъ ич бир азасы онынъ истегине таби олмай. Бираз вакъыттан сонъ, сачлары чыбалыкъ башыны котерип, къанлы юзюни сес чыкъкъан тарафкъа бурьип ола. Ачыкъ-айдын олмаса да, араба устюнде яткъан къарысынынъ: «Ярды... ым!» – деп багъыргъаныны эшите. Джеппарчыкъ да араба янында: «Ана-ам... Аначыгъыыым...» – деп агълагъаныны эм эшите, эм коре ама, аякъ устюнде турамай, ич бир шей де айтып оламай. Башына бираз эси кельген сонъ: – Кель... Бу якъкъа кель, огълум, – деди ниает къалтыравукъ сесинен ве бир элини огълу тарафкъа узатты. Джеппарчыкъ агълай-агълай келип оны турсатаджакъ олды ве: – Анамнынъ бир ери пек агъыра, – деди бабасына» [13, с. 29]. Шубесиздир ки, бу олып кечкен вакъиа юкъарыда анълатылгъан хатырлавларда агъыр. «Баба-бала бутюн кучьлерини къойып, къары ве ананынь джесетини ерге тюшюрдилер. Янларында олгъан лескер ве чапанен, чёлъ ичинде къабир къазып, агълай-агълай мерхумени дефин эттилер. Бир ат екювли къалгъан арабагъа минип кетеджекте, Джеппарчыкъ аджелеликнен ерге тюшип, анасынынъ мезары устюне ятаракъ, оны къучакълап: – Мен кетмейим, мен анамнен къалам, – деп янъы-баштан одюр-къыямет агъламагъа башлады» [13, с. 29]. Ойле дакъкъада, инсан ичюн дюньяда даа агъыр бир шей бармы аджеба, деген фикирлер акъылына келе билир. Амма фаджиадан сонъ бир фаджиа даа ола. Мамдет огъулсыз да къала. Бу дюньяда о бир озю къалды. Инсаннынъ не эви бар, не ветаны бар, не де аилеси, эр шейден марум къалып юреги даянамады. Умумен алгъанда, эсернинъ мевзусы, серлевасындан башлап, сонъки джумлесине къадар – буюк бир фаджиадыр: «...учь джандан ибарет, къара язылы къырымтатар аилеси муаджирлик ёлуна чыкъып, Ахрет ёлуна минди...» [13, с. 37].

Къайд этмелимиз ки, Рустем Муедин икяесинде акс этильген девир тесадуфен сечильмеген. Фикиримизге коре о, къырымтатарларны озь тарихына дикъкъат этип тафсиятлыджа огренип хуляса чыкъармакъ ичюн джелъп этмеге тырышты, ве ашагъыдаки джумледе эсернинъ гъаесини ача: «Башына эсини топлангъанда: «Эй, Танърым! Бу татарнынъ башына ничюн бойле агъыр язылар яздынъ, аджеба?» – деп ах чеке» [13, с. 37].

«Эки ана» икяесинде яздыжы эки яш арасында севги ве муаббетлик мунасебетлерини косьтере. Лякин къамиль бахтлы олмакъ ичюн, биринджи-ден ана-баба разылыгъыны алмакъ, ве экинджи-

ден тувгъан эвляд корьмек кысмет олмагъан. Муэлиф Мухаббат ве Джуранынъ бир бирине эйи давранышларыны икяе девамында костере. *«Бир кунъ акъшам, эвде олгъан вакъытларында, Мухаббат, Джураны динълеген киби: – Мени ана-баба къаргъышы тутты. Сен башикъасына эвленген олсанъ, бу вакъыткъа къадар эвлядын да олур эди, – деди – Сен не айтасынъ шу, ал гулюм? Эвлядымыз олгъан олса, яхшы олур эди ама, не япмалы? Къадер бойле эмир эткен. Лякин санъа эвленгениме ич пейшман этмейим, – деп джеваплангъан сонъ бираз ойланды да, – Дженк кеткен ерлерден бизим тарафларгъа бинълернен бала тахлие этиле. Оларнынъ арасында оксюзлер де барлар. Шулардан бир эвлятлыкъ алсакъ насыл олур экен? Деди Джура бир джаннен»* [13, с. 39]. Бойлеликнен яш айле, севги ве муаббетликнен, эвлят меселесини чезмек къарарына келе.

Айле ичюн Гульнарнынъ озю къапыларына кельмеси, буюк бир адиседир. Оларны бу вакъиа чокъ къувандыра, амма устю кир-кифос, сачлары кирден кийизлешкен, ачлыкъ чеккен алты-еди яшында Гульнарчыкънынъ алы пек аджыныкълы эди. Ляки бу кунъден сонъ онынъ аягы муаббетлик ве севги толу айледе девам этти.

Бу икяе Мухаббат ве Джура Гульнарнынъ догъмуш анасыннен корюшювге азырлыкъларындан башлана. Рустем Муедин оларнынъ эджанларыны аркетлер ве хатырлавлар вастасынен окъуйдыжыгъа анълатмагъа тырыша. Мухаббатнынъ хатырлавлары вастасынен онынъ юрегиндеки дуйгъулары косътерильди.

Языджи Гульнарнынъ догъмуш Зейнеп анасыннен корюшювини, кене де учюнджи шахыс адындан, персонажларнынъ дуйгъулары аркетлер вастасынен тасвирледи. *«Гульнарнынъ козюне, поезднинъ башы тарафта тургъан бир аджеми къадын чалынды. О шу ан: – Анна о, – деп косътерди де, о тарафкъа адылмамагъа башлады. Джура аканен Мухаббат ана да онынъ пешинден кеттилер. Гульнар шу къадындан козь алмайып, адылмамаларыны эп чабиклетмекте эди. О къадын да озюне якъынлашмакъта олгъанларны корип, оларгъа къаршы кетмеге башлады. Бир-бирининъ арасындаки месафе эксильген сайын, адымлар чабиклешти. Ниает, Гульнар: – Анам!.. Аначыгъым!.. – деп юурмагъа башлады. – Къызым!.. Эвлядым!.. – деп шу къадын эллерини керип, Гульнаргъа къаршы юурды. Гульнарнен Зейнеп апте бир-бирлерине сарылып, опюшмеге ве козьяш тѣкмеге башладылар. Тезден Зейнеп аптенинъ эллери бошады, козьлери юмуды ве кевдеси ташланды»* [13, с. 47]. Юкъарыда кети-

рильген парчаны окъугъан адам, первасыз къаламаз. Чюнки бу ерде, бекленильген адисенинъ себебинден бутюн эсер девамында икяе этильген аркетлер ве хатырлавлар, эджан ве теляшлар, буюк бир къуванчен толып, кульминация нокътасына келе.

«Телефон» икяесинде Рустем Муедин эки дост арасында олгъан нумюневий мунасебетлерини акс эте. Икяеде телефон, тасвирленген къазанынъ себеби олгъаны корьсетильди. Ве онынъ ичюндир, бельки, эсернинъ серлевасы оларакъ къабул олунды. Эки дост Джемиль ве Гъафар яш, мектеп балалары. Олар бош вакъытларыны экиси кечире эдилер, дерслерини биле сыкъ берабер беджергенлер. Гъафар Джемильге бакъкъанда шох эди, лякин Джемиль мектеп вазифелерини тездже менимсеп, базада Гъафаргъа да ярдым эте эди. *«Чокъ дефалар олгъаны киби, бугунъ акъшам да Гъафар азырланьп: – Аннам! Мен бир меселени анълап оламадым. Джемильге барып чезмесем олмайджакъ, – деди»* [13, с. 49]. Бу джумледе, олар бирликте тек эв вазифелелерини беджергенлерини дегиль де, бири бирини яхшы билип, анълагъанларыны акс этиле. Бундан да гъайры, балаларнынъ аналары да эйи давранышларда булуна эдилер. *«Гъафарнен Джемиль ойле сьджакъ корюштилер ки, санки дерсинъ бир-бирлерини айнен корьмегенлер. Джемильнинъ анасы татараши пиширген экен, софра башина учю отурып мемнюиетнен отурдылар»* [13, с. 49]. Лякин ягъмур ягъмагъа башлады ве Гъафарнынъ шемсисеи ёкъ эди. Анасына кечке къалмайджагъыны ишандыргъаны себебинден, бойле авада къайтмагъа меджбур эди. *«Къаранлыкъ ерлерде ягъмур, инджеден сепелегдай келе амма, диреклердеки ярыкъларгъа бакъмадан, онынъ буюк кучьнен ягъгъаны корюне эди* [13, с. 49]. *Гъафар автобус дурагъына барып, онынъ дамы тюбюнде бир-къач дакъыкъа тургъан сонъ, ягъмурдан даа не ерде сакъланаджагъыны тюшюнип, козь огюне почта янынъдаки телефон будкасыны кетирди ве юура-юура, онынъ ичине барып кирди»* [13, с. 49]. Гъафарнынъ анасына берильген сѣз ве юкъарыдаки джумледе тасвирленген ава дурумынынъ чокъкъа сюргени, булар эписи бири-бирине илишип себеpler сырасына тизилип, нетиджеде бала джан сыкъысындан телефоннен эгленип башлады.

Чокъусы алларда кичкене балалар не ерде олса да, бир де бир оюнчагъыны бегенсе янына алмагъа истей. Тюшюнгенимизге коре, бу ерде Гъафар эбет бешинджи сыныф баласы, амма фикиримизге коре бойле давранышнынъ себеби къыянетлик этмек, я да зарар кетирмеге ынтылув

дегиль де, тамам «балалыкъ этмек» тир. Чюнки умумен алгъанда Гъафарнынъ табиат чизгилерини онынъ сёз ве аркетлерини козьден кечирсек, корермиз ки, онынъ табиатынынъ чизгилери чокъусы мусбеттир. Телефон трубкасыны узип алгъанына да пешман ола – *«Шимди кельгенде, мен оны сокъакътан таптым, – деди Гъафар, анасы текрар сорамасын деп»* «...Ёкъ, мен япмам. Осал шей олгъаныны билем» [13, с. 50]. Гъафар утана ве айыбыны сакъламакъ ичюн ялан айтмагъа меджбур ола.

Муэлиф, эльбетте, тесадуфен бойле мисаль кетирмегендир. Хаятымызда бойле зарарсыз корюнген я да санки, тесадуфен олгъан вакъиялар, сонъунда агъыр нетиджеделерге кетирелер. Джемильнинъ анасынынъ козьашлары, онынъ баласыны къуртармакъ ичюн давранышларыны: *«Балачыгъым... – деп кийинмеге башлады. – Даян, балачыгъым, мен шимди... Мен шимди «Аджеле ярдым» машинасыны чагъырырым, – деп почти янындаки телефон будкасына ювурип кетти»* [13, с. 50]; *«– Эй, Танрым!.. Бу къадар шефкъатсыз беляларны не гунахларым ичюн бердинъ, аджеба? – деп озюнинъ сачларына япышты ве даа зияде окюрп, огълунынъ янына бармагъа ашыкъты»* [13, с. 51], акс этювинде, яызджи учюнджи шахыс адындан тафсилятлыджа тасвирленюви, окъуйджыгъа тесир эте.

Джемиль дюньядан кете. Эр кес ичюн бу агъыр фаджиадыр. *«Уйледен сонъ, дженазе мерасиминде митинг олды. Мектеп директоры, оджалар ве талебелер Джемильнинъ низамлы, зерик ве алчакъгонъюлли олгъаныны айттылар. Чыкъышта булунгъанлар, телефон трубкасы узюльмеген олса, Джемиль аяты муфаза этиледжеги акъта айрыджа токъталып, шу джинаи ишни япкъангъа нефретлерини бильдирдилер. Бу вакъыт Гъафарнынъ анасы, явлугъына башта огълунынъ, сонъ исе озюнинъ козьашларыны сильди де, янашада тургъан къадынгъа:*

– Вай, анам, бабам... Насыл осал балалар бар. Шу телефон трубкасы неге кедер эткен де, оны узип аткъанлар? Сенинъ, меним балалармыз ойле шей япарлармы? Олмайджакъ шей, деди» [13, с. 52].

Шуны да къайд этмек керек ки, базы (чокъусы) ана-бабалар озь балалардан осаллыкъ корьмеге истемей ве эминликнен «олмайджакъ шей» деп айталар. Лякин икяеде, бойле фикирлерининъ сесленмеси, бу эр заманларда актуаль олгъан меселелерден бирине окъуйджынынъ дикъкъатыны джелп этмеге ынтылувдыр. Чюнки ана-баба тарафындан тербиелеви, тек къырымта-

тарлар ичюн дегиль, эр бир миллетлер ичюн ичтимай меселедир.

Махсус Гъафарнынъ дуйгъуларыны акс этмек ичюн, муэлиф тек дженазеде козьаш текмесинен сынъырланмады. О бир къач йыллар огге адымлап, «бельки» сёзюни къулланып Гъафарнынъ аркетлерини тасвирледи. *«О, достунынъ мезары янында тиз чёкип: «Афу эт, достум! Бу сеферинде мен гульдестесиз кельдим. Мени видждан азабы нек къыйнагъаны ичюн, сангъа юрегими ачмагъа къарар бердим. Сенинъ олюминде биринджи къабаатлы мен олсам, экинджи себепчиси бу хайырсыз трубкадыр. Шимдилик сангъа оны къалдырам. Озюм исе, сенинъ янынъа бармагъа эр даим азырым, – деп трубканы, мезарнынъ кенарында комеджек де: – Афу эт, достум. Эльвида! – деп козьашларыны силе-силе къайтаджакъ. Бундан сонъ Гъафар озюни тынчлангъан киби ис этмеге тырашаджакъ ама, видждан азабы оны бутюн омюри бою такъип этеджек»* [13, с. 52]. Омюр бою Гъафар, шу япкъан хатаны эм хатанынъ нетиджесини ичинде ташып, юрек хасталыгъына огърамасы мумкюн. *«Бу азап бельки оны инфаркткъа огъратаджакъ. Онгъа аджеле ярдым керек олып къалгъанда, бельки бир анъсыз бала тюшюнип турмадан телефон трубкасыны узип кетеджек... Ёкъ! Ойле олмамакъ керек. Бу вакъианен таныш олгъанлар, бунгъа ёл бермезлер, чюнки бойле аллар эр кимнинъ башына келе биле»* [13, с. 52].

Рустем Муединнинъ икяеси, окъуйджыгъа насиат бермесинен бите. Бу джумлелерде эсернинъ эм мевзусы, эм де гъаеси ачыкъ-айдын косътериле.

Айдер Осман 1938, январь 1 – 1997, июнь 20 къырымнынъ Сейтлер районындаки Бешкъурткъа-Вакъуфы коюнде дюньягъа кельди. Мектеп чагъына етер-етмез, аджувсыз сюрдюнюлик къарсанбасы оны Озбекстаннынъ Фергъана виляети-деки Алтыарыкъкъа алып кельди. Ана-бабасындан, якъын сой-акърабаларындан тербие корьген бу генч, такъдир къыйынлыкъларына бойсунмамакъ, оларны эр анги бир шараит олмасын, мытлакъ намуслы эмек саесинде енъмеге яшлыкътан алышты. Кой мектебини битиргенинен Маргъылан оджалар техникумына окъумагъа кирди. Техникумны битирген сонъ, Алтыарыкъ район мектебинде оджалыкъ этти. 1957–1960 сенелери Совет Ордусы сафларында хызмет этти. Хызмет йыллары арбий хаберджилер курсларында окъуды ве арбий газеталарда чыкъышларда булунды.

Орду хызметинден къайтып кельген сонъ, Ташкент Девлет университетининъ журнали-

стика болугине кирди. Университетини мувакьетле битирген сонъ «Ленин байрагы» газетасына ишке ёлланды. Газетада Айдер Осман озюни кемалатлы журналист оларакъ косътерди ве 1980 сенесинден «Йылдыз» журналына месуль кяттип вазифесине авушты. 1985 сенеси журналынъ баш муаррири олды.

Эмиль Амит, Эрвин Умеров ве Урие Эдемованынъ акърандашы, дженктен сонъки девирнинъ истидатлы несирджилеринден бири Айдер Осман озюнинъ аджайип икяелеринен эдебиятымызгъа фааль яратыджы олып кирди. Айдер Османнынъ икяелеринде земане мевзусына мураджаат этювининъ озю янъылыкъ олып, оларда омюрни озюне хас усулнен анълав сезильди.

Онынъ иджадий эмегининъ биринджи емиши «Эмдженъден селям» адлы очерклер джыйынтыгы олды. Бу китап 1972 сенеси Гъафур Гъулам адына нештиятта дюнья юзю коръди. Бу китапкъа кирген очерклер бир кереден окъуйдыжыларнынъ дикъкъатыны джелъп этти. 1975 сенеси кене шу нешриятта Айдер Осман «Таныш козьлер», 1981 сенеси «Йыллар ве достлар», 1984 сенеси «Осюв басмакълары» киби икяелер, повестьер ве тенкъидий макъалелер китаплары дердж олундылар. 1989 сенеси чыкъкъан «Тутушув» адлы джыйынтыгынен онынъ истидат къувети бир даа тасдикъланды.

Айдер Османнынъ эсерлери СССР халкълары тиллерине терджиме олундылар. Языджынынъ озю де рус ве озъбек тилинден къырымтатар тилине чокъ терджимелер япа, бунынъ киби де къырымтатар языджыларынынъ эсерлерини озъбек ве рус тиллерине чевире. О, 1972 сенеси партизан Зелиха Ниязиева-Керменчиклининъ «Дагълар башында» адлы весикълалы повестини, Эмиль Амитнинъ «Ишанч» романыны ве «Къырмызы сарыкъ» повестини рус тилинден, бир сыра озъбек языджыларнынъ эсерлерини озъбек тилинден ана тилине терджиме этти. Языджы ве драматург Юсуф Болатнынъ икяелери ве «Дубаралы той» пьесасыны исе озъбек тилине, айны заманда, В. Сухомлинскийнинъ «Богъдай башагы» адлы икяелери ве масаллары китабыны украин тилинден озъбек тилине терджиме этти.

Фааль санаткяр языджы оларакъ Айдер Осман даима араштыра эди. Озю ойлагъан проблемаларыны окъуйдыжыгъа толусынен еткизип берюв ёлларыны излев узеринде чалышкъанында корюне.

Айдер Осман 1992 сенеси «Йылдыз» муарриети ве онынъ хадимлеринен Ватангъа, Акъмесджитке кочип кельди. Чешит къыйынлыкъларгъа

бакъмадан журналыны мында да чыкъып турмасыны темин этти. Иджат ишлерини ташламады. Журналда онынъ сонъки сенелерде «Агент» (1993, № 5–6), «Агентнинъ изинден» (1994, № 2), «Агентнинъ олюми» (1996, № 3) адлы повести, «Аедин» (1996, № 2) адлы пьесасы, «Къайтув» (1997, № 1) повести ве бир сыра икяелери басылды [2, с. 457–459].

Айдер Османнынъ «Биз бир дюньяда яшаймыз», «Дагъдан энгенлер» икяелеринде психологизмлери тенкъид эткенде, «Биз бир дюньяда яшаймыз» икяесинде баш къараманнынъ табияты, аркетлери ве булунгъан алындан гъайры онынъ дюньябакъышына айрыджа эмиет берильгенини коремиз. Эсернинъ буюк бир къысымында Сулейманнынъ яшайыш тарзыны, ве онынъ **севимли алышыкълары** акс этиле. Сулейман чокъ йыллар девамында бир озю яшай. Ишлемектен гъайры оны бир шей меракъландырмай, досту ве акърабасы ёкъ, эм де ич бир кимсенен къонушмай, къомшуларыны биле танымай эди.

Муэллиф бойле персонажны яратаракъ, инсанынъ **менлик** (эгоизм, даа догърусы эгоцентризм) дуйгъулары насыл дереджеде ола биле, ве бу табият чизгиси инсанны насыл перишан алгъа кетирмеси мумкюн олгъаныны, акс этмеге тырышты.

«Перишан алы» дегенде биз инсан шахыс оларакъ экиге болюнмесини козьде тутамыз. *«О сонъки девирде атта озь-озюнен лакъырды этювини де огренди. Телевизорнынъ къаршысында, диван устюнде къурунып отура, эм телевизор бакъа, эм фикрен озь-озьнен, яни Сулейман экинджинен лакъырды эте. Базы давалы меселелерде эки Сулейман къызышып кетелер, амма лакъырдылар о истегени киби бите... О субетини усталыкънен, сувукъкъанлыкънен алып бара ве Сулейман экинджини яваш-яваш кошеге хыстай, сонъ шефкъатсыз уджумге кечип, оны теслим олмагъа Меджбур эте»* [14, с. 58].

Инсан – бу джемааткъа (социум) мухтадж олгъан бир варлыкътыр. Джемаат ичинде яшап къонушмакъ ве инсанларнен бир де бир мунасебетлерде булунмакътыр. Ниает айле къурмакъ, бала тербиелемек – бу эр бир инсаннынъ омюр макъсадыдыр, ама аксине инсаннынъ ана, баба, (я да дайы, эмдже ве ил.) дуйгъуларыны юрегинден кечирмесе, хаяты толу олмай. Лякин муэлиф эсернинъ башында Сулейманнынъ айле къурув меселеге мунасебетини бойле джумлелерде тасвирлей: *«Сулейман кимерде озюнинъ кечмишини де хатырлай. Не къадар аджемси, ёкъ, не къадар ахмакъ адам экен! Йигирми еди яшында эвленди.*

Нечюн эвленгенини озю де билип оламады. Лякин эвленгенининъ учюнджи куню дюньяда бахтлы яшамакъ имкянындан марум къалгъаныны анълады. Анлагъан сонъ, окюнди ве озъ бахты ичюн исрарлы куреш башлады. Куреш онынъ гъалебесинен битти: къарысы оны ташлап кетти. Шундан сонъ о озюни бахтлы-сеадетли ис этти» [14, с. 58].

Айдер Осман персонажнынъ ишке даврангъаныны акс эткенде, оны чокъ джиддий ве джевапкъяр инсан олгъаныны косътере. Сулейманнынъ бир сыра адетлери бар, эр бир шейнинъ озъ тарзы, къайдеси бар, ве шу къаиделеринден чыкъмайип, омюр сюре эди. *«Сулейман эр кунъ бир ёлнен, бир вакъытта ишке бара ве кене шу ёлнен иштен къайта. Энди он докъуз йыл ки, не ишке кетип-келюв ёлуы, не де вакътыны денъиштиргени ёкъ. Саба саат секizde тура... Саатке бакъмай, лякин тамам он дегенде, иш одасынынъ къапучыны ача. ... Он докъуз йылдан берли онынъ куню бир аркетнен башлана ве бир сой аркетнен бите. Бу девир ичинде къайдени бир кере бозмады» [14, с. 57].*

Сулейман озюни бахтсыз дуймай, аксине, *«О кенди омюрини эльге алды, он докъуз йылдыр ки, мудавмет бахт деръясы ичинде ялдамакъта» [14, с. 57].* Лякин инсан озюни, бир къафеске къапаткъан киби, джемагътан айыры тутмасы, бельки бир де бир вакъиаларнынъ тесири себебиндедир?

Языджи къарман яшлыгъыны хатырлагъаныны косътере. *«Анасы ольгенде Сулейман еди яшында эди. Адамлар оны анасынынъ тёшеги янына алып кельдилер. О Сулейманы къучакълап агълады: «Балам, энди кимнен къалырсынъ, бир озъчюгин насыл этип яшарсынъ? – деди. Сонъ эв ичиндекилерге мураджаат этти: Адамлар, баламны нягъгыз къалдырмангыз. Бабасы къайтып келир, мытлакъа къайтып келир. Алла о къадар мераметсиз дегиль». Сулейман анасыны къучакълады, сонъ ёргъан астына кирип онынъ янына ятты. О даима анасыннен ята, ондан хош бир къокъу келе эди» [14, с. 72].* Бу сатырларны окъуган сонъ, инсаннынъ озюнинъ бойле алып барышынынъ себеби анълашыла. Корюне ки, Сулейман омюр бою ана асретлиги чеке. Бу асретлик онынъ юрегини къаплап ала, ве башкъа дуйгъулар ичюн эм де башкъа инсан ичюн юрегинде ер тапамай. Бельки о анасына ве бабасына озюни бегендирмек ичюн эйи инсан олмагъа тырыша эди. *«Сулейман эр вакъыт якъаны киби, анасыннынъ башыны къучакълады. Бойле вакъытларда о да огълуны къучакълай ве: «Меним балабан огълум. Бабан кельсе, танымас сени, «бу ким?» деп сорар. Мен*

исе онъа: «Бу бизим Сулейман», дерим. Бабанъ шашып къалыр. «А! Не къадар балабан йигит олгъан, дер» дей эди» [14, с. 73].

О иште, этрафында таныш ве якъын инсанлар ичюн нумюневий бир шахыстыр. Атта къомшусы онъа: *«Мен сизни билем. Шукюр олсун, энди йигирми йылдан зияде бир эвде яшаймыз. Сиз нек догъру яшайсыз. Эвге ер кунъ вакъытында келесингиз. Ялынъыз яшайсынъыз... Эвингизге тюрлю адамлар кельмей» – деди [14, с. 60].*

Бельки Сулейманнынъ аяты алышкъан суретте девам этер эди, лякин о хасталана. Сулейман бам-башкъа бир муит ичинде къала. Хастахане шараиты, ве бундан гъайры, эльбет, озъ хасталыгъы, хастаханедеки хаста инсанлар ве экимлер, эр шей ве эр кес онынъ джаныны къарардан чокъ сыкъа. *«Сабадан акъшамгъадже къыбырдамайып ятмакъ керек. Палатада башкъа хасталар тура-юре, чыкъа-кирелер, багъырып-чагъырып лаф эте, хахылдап кулелер. Кульмеге не бар? Бу бахтсыз адамлар ничюн кулелер? Сулейман буну анълап оламай. Анъламакъ да истемей. Бильгенлерини япсынлар тек онъа токъунмасынлар. Лякин Сулеймангъа раатлыкъ ёкъ. Бириси узундан-узакъ ал-хатир сорай, дигери насылдыр нягъы иляджнынъ файдасыны анълата. Ондан сонъ... Э! Эркес айтмагъа лаф тапа» [14, с. 56].* Бойлекликнен о хастаханеде эки афта булунгъанынынъ нетиджесинде, бир кунъ палатада яткъанда пенджереге бакъкъанда, хаялында озъ дюньясына къайтмагъа тырышты. Козьлерини юмып ве озъ сеvimли одасыны, сеvimли диваныны, ашханесини, къайткъан сонъ насыл этип нягъыбаштан низамгъа чекеджегини тасавур эткенде, онъа **«недир кедер этти»**. Бу сёзлерден сонъ Айдер Осман Сулейманнынъ хаятындаки денъишмелерини тасвирлей. Сулейман пенджеренен корьген къадынны бегене. Чюнки Сулейманнынъ, о къадынны тыш къыяфетини тасвирлегенде эр бир чизгисине эмиет бере. *«...эсмери бир къадын меракънен бакъып турмакъта. ...Къадын беяз ве тегиз тишлерини косътерип йылмакъта. ... онынъ индже дудакъларына козь этти. Олар дюльбер. Янакълары къырмызы» [14, с. 63].*

Сулейманнынъ аятында о къадыннынъ эмиети буюк. Тюшонджелеринде озъ дюньясына къайтаракъ, къараман энди «Сулейман экинджи»-нен дегильде, шу дюльбер къадыннен субетлеше. *«Муими шу ки, къарасачлы къадын Сулейманнынъ тюшонджелерине кедер этмей, о истеген вакъытында азбарнынъ узакъ кошесиндеки скемлеге барып отура, яваш-яваш озюнинъ сеадет дюньясына авуша. О шу дюнья ичинде къара сачлы къа-*

дынны да расткетире. Къадын кулюмсирей. Топуз янакъларында къырмызы гуллер ачыла. Сулейман онынъ къыяфетини баягъы вакъыт козьлери огюнде тутты. Истесе кульдире, истесе... ёкъ, оны кусьтюрмек истемей. Онынъ дюньясында куськюн чере олмакъ мумкюн дегиль. Кет-кете о къара сачлы къадынъа алышып къалды. Онынънен сыкъ-сыкъ лаф эте. ...Сулейман къарасачлы къадындан миннетдар».

Сулейман бу къадындан афу сорамакъ истей, бундан гъайры оны сагъына, чюнки не ичюндир, оны козь огюне кетирип оламай. Бир кунь о озюни ярамагъаныны дую. Хасталыгъы даа бетер алгъа кетире. Экимлер аятыны къуртармакъ учюч чокъ тырышалар. Сои акърабасыны сорадылар, лякин онынъ ич кимсеси ёкъ. «О балалар эвинде экенде, сонъра института окъугъанда, кимсеге къошулмай эди. Эркеснен бир сой яхшы мунасебетте булуна, лякин кимсенен достлашмай, сырдашмай эди. Бойле четлешювнинъ нетиджеси оларакъ, озюнинъ айры дюньясыны кеишф этти ве адамлардан бир тамам ятсырап къалды. Иште бу хасталыкъ келип тутмагъан олса, о аля озь дюньясы ичинде озюни бахтлы ис этип яшай береджек эди».

Сулейманнынъ алы окъадар мушкюль олды ки, онъа энди эп бир олды. «О бутюн къуветини топлап озь дюньясыны бир кере даа корьмек ве онынънен ведалашмакъ истеди. Козьлерини юмгъан эди, къара сачлы къадын пейда олды. Сулеймен кулюмсиреди. – Не кулесинъиз? – деп сорады профессор. – Бир якъын адам бар экен. Хатырладым» [14, с. 74]. Эбет, Сулейман озь «якъын адам» акъкъында, адамлардан четлешюв алышыкълы олгъаны себебинден, бир шей бильмей, не онынъ ады, ен де яшагъан ери акъкъында бир малюмат берип оламай. Тек бир оны корьген ерини ве къайсы софра башында емек ашагъанларыны анылатты. «Бир кере даа озь дюньясына бармакъ, сонъки дефа сеадет нешэсини сюрмек истеп, козлерини юмгъан эди, юрегинде умютсизден агъламакъ истеги сезильди. Бу истек онъа бойсунмай, юрегининъ теренлигинден январдагъ киби увулдап чыкъты. О бироз даянып турды, ахыры-сонъу, чыдап оламады. Богъазындан окюркке бенъзер, къырыкъ давуш чыкъты. Эмишере топ киби атылып еринден къалкъты. Палатагъа текрар профессор ве экимлер толуштылар. Сулейман агълавыны токътатып оламады. Козьлеринден ойле чокъ яш акъып башлады ки, о атта башы узерине эгильген профессорнынъ къасеветли ве мераметли юзюни биле корип оламады. Богъазындан къарыкъ сеслер, инъилтилер чыкъмакъта эди.

Ниает, Сулейманнынъ агълавы кесильди, козьлерининъ огю ярыкъланды. Энди оны гонюльсизлик басты. Мийи, вуджуды гъайретсиз. Сонъундан не оладжагъы – не къаладжагы оны раатсызламай. О энди о дюньясындан да, бу дюньясындан да разы. Онынъ бирден-бир истеги тездже ольмек» [14, с. 78]. Эсернинъ бу парчасында эдип, баш къараманнынъ ички дюньсыннынъ авдарылгъаныны акс эте. Бу дюньябакъышынынъ авдарылмасы, санки къайта-баштан Сулейманнынъ янъыдан дюньягъа кельмесини тасвирлей. Эм де къараманнынъ окюрп агъламасы, санки «озь дюньясынен» сагълыкълашмасыдыр. Амма Сулейман буны даа там аныламай, ве бу себептен озь олюмини беклемекте. Онынъ бойле алда олмасы чокъкъа сюрмеди, чюнки къара сачлы къадыннынъ адыны ве яшаген ерини, ве атта онынъ кетиреджеклерини бильген сонъ тюшонджелери бирден бам-башкъа олалар. Эр бир эсерде олгъаны киби, бу эсерде де бир де бир къысымында фикир юрсетюв кульминациясы акс этиле. Бу ерде эсернинъ эм мевзусы эм де гъаеси ачыкъ-айдын тасвир олуна.

«Сулейман козьлерини юмды. О артыкъ эр шейни хатырлады. Бираздан юкъугъа кетти. Тюшонде тик байыргъа тырмашты. Байырыннынъ четинде чечекке бюрюнген бир бадем тереги осе экен. Сулейман шу бадем терегинден бир пытачыкъ къопарып, Сунна Казимировнагъа багъышламакъ истей. Эллерининъ-аякъларынынъ сыдырылгъанынъа терлегенине-пишкенине бакъмадан, эп юкъары тырмашты. Къоджаман бир чечекни анъдыргъан бадем тереги исе эп якъынлай. Бирден о къыр устюнде сюрюнди, ашагъа йыкъыладжагъы ерде, эллерини саллай берип, юкъары учып кетти, къуш киби авеленип, бадем терегининъ янына барып къонды» [14, с. 78]. Языджы Сулейманнынъ бу тюшонен онынъ вуджуды хасталыкънен куреште енъегинини корьсете, о атта тюшонде аякъларыны-эллерини дую, сыджакъланып терлемеге башлай. Бундан да гъайры балабан чечек (чечек ачкъан терек) янына йыкъылмайып, учып келип къона. Бу балабан чечек шекилинде корюнген бадем тереги Айдер Осман тесадуфен Сулейманнынъ тюшонде корьсетильмеди. Муэллиф Сулейманнынъ юреги ичюч Сусанна Казимировнанынъ муимлигини къайд эте. Къадынъа олгъан дуйгъуларынынъ кучюни косьтермек ичюч, о къырым-татар халкъынынъ бадем терегининъ символик образында чокъ якъын образы олгъаны себебинден сечип, бойле бир параллелизм кечирильмесини талап эте.

Сулейманни бу тюшюни энди келип етишкен Сусанна токътата. Бу дакъкъадан Сулейманнын сагълыгы эйидже ола. Олар таныш олалар ве субетлешелер. Сулейман гъайрыдан о къарасачлы къадыннын юзюнин чизгилерини дикъкъатнен козьден кечирди. О къадыннын эр бир чизгисини бегенип, севгинен сейир этти. Сулейман Сусаннагъа юрегини ача ве бундан сонъ «озь дюньясына» къайтмай, къайтмагъа да истемей.

Эсернин сонъунда Сулейман озюни ве Сусаннаны, пенджере янындаки терекнинъ пытагъында отургъан хаста гогерджин ве онъа аш кетирген башкъа бир гогерджиннен тенъештирди. Онынъ юреги раат. Айдер Осман персонажнынъ давранышлары, аркетлери, ве дуйгъуларыны, учюнджи шахыс адындан икяе этюв вастасынкъулланып, акс этип онынъ бахтлы олгъаныны анълата. «Сулейман бу мераметли ве севимли къадыннынъ аркетлерини козьэтип ятаркен, озь дюньсы – ялынъызлыкънынъ, омюрдеки бошлукъны толдурув истегининъ нетиджеси экенини анълады. Бу бошлукъ толгъан сонъ, онынъ нетиджеси олгъан «дюнья» да гъайып олды. Ёкъ гъайып олды дегиль, энди онынъ дюньясы янында эди» [14, с. 84].

«Дагъдан энгенлер» икяеси де психологизм усулы къулланылгъан зенгин бир эсердир. Языджынынъ, Бедий тарзда ички дюньяны тасвир этювде янашмасына дикъкъат этип бакъсакъ, биринджи сырада муэллифининъ ахлякъ мевзусыны ачкъаныны коре билемиз. Эсерде бу хусусиет, баш къараманнынъ анъы ичюн гъает муимдир.

«Дагъдан энгенлер» икяесини талиль эткенде дикъкъатымызны джелъп этиджи психологизм усулына расткелемиз. Муэллиф учюнджи шахыс адындан икяе этюв шекилини къулланаракъ, озь фикирлерини ве ис дуйгъуларыны баш персонажнынъ фикирлеринен, алыннен ве тюшюнджелеринен бирлештирюв вастасыны къулланып, дуйгъу ренклерини къоюлаштыра: «Арсланнынъ къаны мийине урды, козь алды къаранлыкълашты. О еринден сычрап турды ве тез-тез юрип барып, икяесининъ девамыны айтаяткъан адамнынъ сыртына къуветли бир тепме яндырды» [14, с. 97].

Айдер Осман къуллангъан психологик усулы, Арсланнынъ бутюн яшагъан дуйгъуларыны окъуйдыжыгъа ачыкъ-айдын тасвирлей. «Арсланнынъ мийинде яшын яшынлагъан киби олды. Юреги анълашылмагъан къоркъу басты. Вуджудыны сувукъ тер къаплады. Бир кереден банаки чувалларнынъ бириси къыбырадагъаныны хатырлады. Недир деп багъыраджакъ эди, тили куръмеклешти. Айтаджакъ олгъан сёзи къатты бир кесекке чевирлип богъазынъа тирельди» [14, с. 104].

Баш къараман бир озю адалетсизликке къаршы чыкъа. Арслан озь аилесининъ намусыны къорчалав ёлунда къурбан ола. Языджи, къараманнынъ къурбаны бош-бошуна кетмез, бу куреш халкънынъ юрегинде эбедий олгъаныны косьтере.

Бойлеликнен, эдебиятта психологизм – инсаннынъ ички дюньясынынъ махсус бедий васталарыны къулланып, муэллиф тарафындан къараманнынъ дуйгъуларынынъ теренлигине даларакъ чешит психологик алларыны, уфакъ инджеликлерге махсус эмиет берювлернен акс этилювидир. Къайд этмек керек ки, инсаннынъ (персонажнынъ) эр бир алыны ве дуйгъуларыны, юкъарыда кетирильген психологик талиль шекиллерининъ эр бир чешити де акс этиле биле. Ишимизде Рустем Муединнинъ «Ахрет ёлу», «Эки ана», «Телефон» икяелери ве Айдер Османнынъ «Биз бир дюньяда яшаймыз», «Дагъдан энгенлер» эсерлери сечильди ве огренильди. Шу эсерлерни талиль этип, психологизмнинъ къулланылмаасыны тасдикъладыкъ. Эр бир икяеде психологизм озюне хас шекиллерде косьтериле. Бундан да гъайры эсерлерден айдын мисаллер кетирип, психологизмнинъ къайсы бири чешити чокъча къулланылгъаныны косьтрдик. Юкъарыда анылгъан икяелерини дикъкъатнен окъуп, психологизм мисаллерини талиль этерек, муэлифлернинъ психологизмнинъ къулланылгъан усулы – **учюнджи шахыс адындан икяе этюв** усулы киби бельгиледик.

Араштырмаларымызнынъ нетиджелери алий окъув юртларында къырымтатар эдебияты дерслеринде къулланыла биле.

Къулланылгъан эдебият:

1. Введение в литературоведение : учебное пособие / Л. В. Чернец, В. Е. Хализев, А. Я. Эсалнек и др. ; под ред. Л. В. Чернец. Москва : Высшая школа, 2004. 680 с.
2. Фазылов Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятыннынъ тарихы. Къыскъа бир назар. Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. 640 с.
3. Хализев В. Е. Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные термины и понятия / под ред. Л. В. Чернец. Москва : Наука, 1999. 289 с.
4. Хализев В. Е. Теория литературы. 2-е изд. Москва : Высшая школа, 2000. 398 с.
5. Юнусова Л. С. Крымскотатарская литература. Симферополь : Доля, 2002. 344 с.

6. Джемилева А. А. Психологический анализ как способ раскрытия характера в произведениях А. Османа (на материале рассказа «Биз бир дюнъяда яшаймыз» – «Мы живем в одном мире»). *Культура народов Причерноморья*. 2004. Т. 2. № 56. С. 55–60.
 7. Джемилева А. А. Художественные искания в современной крымскотатарской прозе 70–80-х годов XX века. *Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология»*. 2005. Т. 18(57). № 3. С. 215–221.
 8. Джемилева А. А. Икяеде бедий конфликт меселеси (Р. Муединнинь «Къабаат кимде» ве Э. Амитнинь «Устанынь кучюк огьлу» икяелери эсасында). *Йылдыз*. 2006. № 2. С. 98–109.
 9. Джемилева А. А. Символическая деталь в образной структуре современного крымскотатарского рассказа. Язык и культура : материалы XV Международной научной конференции имени профессора Сергея Бураго, г. Киев, 19–23 июня 2006 г. Киев, 2006. С. 51.
 10. Джемилева А. А. Современный крымскотатарский рассказ 70–80-х годов XX века. Сучасні наукові дослідження – 2006 : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 20–28 лютого 2006 р. Дніпропетровськ, 2006. Т. 40 : Філологічні науки. С. 6–7.
- Лексикографік менбалар:
11. Энциклопедический словарь юного литературоведа / сост. В. И. Новиков. Москва : Педагогика, 1988. 416 с.
 12. Усеинов С. М. Крымскотатарско-русско-украинский словарь : в 3 томах. Симферополь : Оджакъ, 2006. 416 с.
- Бедий эдебият:
13. Муедин Рустем. Къатмер къадерлер. Икяелер, пьесалар, шиирлер. Топлама эсерлер. Симферополь : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2000. 192 с.
 14. Осман Айдер. Йыллар ве достлар. Икяелер. Ташкент : Эдебият ве санъат нешрияты, 1981. 224 с.

Arnautova A. R., Arnautov A. Sh. METHODS AND TECHNIQUES OF PSYCHOLOGISM IN THE WORKS OF RUSTEM MUEDIN AND AIDER OSMAN

Psychologism in the works of Rustem Edin and Ayder Osman has not been deeply studied, namely its form. In general, the development of literary criticism in Crimean Tatar literature is weak.

As you know, the cause of this problem is the small number of scientists who study works of art. In addition, due to the influence of a particular state, the content of written works is already close to each other. In addition, due to the influence of a particular state, the content of written works is close to each other. Today, modern researchers and literary critics have made a great contribution to the development of Crimean Tatar literary criticism and criticism of Crimean Tatar literature. Methodical materials, textbooks and manuals for both secondary school and higher education institutions are published.

Thanks to these important achievements for Crimean Tatar literature, we have the opportunity to get acquainted not only with the works of famous authors, but also with the history and purpose of their writing. In our work, such works as “The Last Way”, “Two Mothers”, “Telephone” by Restem Muedin, and the works of Aider Osman: “We live on the same planet”, “Those who came down from the mountain” are selected and researched. After analyzing these texts, we found the use of some forms of psychologism. In each work, psychologism is expressed in its inherent forms. In addition, by giving clear examples from the works, we have shown what kind of psychology is used more often. After carefully reading the above-mentioned works and analyzing examples of psychologism, we identified such a psychological method used by the authors as a story from a third person. Of course, the work requires a more detailed study of this topic. But at this stage, the results of the study can be used in classes in non-Tatar literature in high school and in higher education.

Key words: *fiction, psychologism, kind of psychologism, psychological methods, psychological methods, forms of psychologisms, analysis of psychologisms, examples of psychologisms.*